

LECTIO PRAECURSORIA

Mari Luukkonen

Rautaesiripun varjossa. Supo idän ja lännen jännitekentässä 1978–1990

Suomen historiassa alkoi vuonna 1809 poikkeuksellinen ajanjakso. Reilun sadan vuoden ajan ei Venäjän valtakuntaan kuuluneen autonomisen suuriruhtinaskunnan tarvinnut varautua itärajan takaa tuleviin sotilaallisiin hyökkäyksiin. Sen sijaan se oppi ensin edistämään Suomen kansallisia etuja, sitten puolustamaan niitä valtakunnallisen yhtenäistämisen politiikan paineessa.

Opit tulivat tarpeeseen toisen maailmansodan jälkeen. Sodan, jonka aikana Suomi oppi, että suurvallan naapurina sijaitsevan pienen maan on oltava niin kuin sitä pidetään. Valtiojohdon tärkeimmäksi tavoitteeksi tuli estää uuden sodan syttyminen. Vallinneessa tilanteessa keinoksi valikoitui vanhasuomalaisen myöntyväisyyspolitiikan perinteen mukainen varovaisuudelle, neuvotteluille ja sovittelulle rakentuva ulkopoliittinen linja. Sen peruseriaatteisiin kuului luottamuksen rakentaminen Suomen ja Neuvostoliiton valtiojohtojen välille. Kyse oli yksin jääneen maan selviytymisstrategiasta.

Strategia osui hyvin yhteen Neuvostoliiton Suomen-politiikan kanssa, jonka tärkein tavoite oli Leningradin turvallisuuden varmistaminen. Keinoksi valikoitui Suomen muuttaminen niin ystävällismieliseksi maaksi, että se huomioisi Neuvostoliiton intressit politiikassaan. Sekin edellytti luottamusta, ja luottamus Suomessa tunnetun ikiaikaisen ”ryssävihän” hälventämistä.

Ennen sotia tehtävä oli uskottu Neuvostoliiton Suomen-lähettiläälle. Tavoitteeseen tuli päästä Neuvostoliittoon jo valmiiksi maltillisesti suhtautuvien henkilöiden salassa tapahtuvalla tukemisella ja luomalla uusia suhteita Suomen tiede-, kirjallisuus-, talous- ja poliittisiin piireihin tällaisten henkilöiden lukumäärän kasvattamiseksi.

Moskovan näkökulmasta tavoitteessa otettiin aimo harppaus eteenpäin valvontakomission aikana, jolloin Suomen ”taantumukselliset hallituspiirit” oppivat mukauttamaan politiikkansa Neuvostoliiton intresseihin. Samalla muotoutui toimintamalli, jossa valtioneuvos J. K. Paasikiven ”aivoriihen” jäsenet alkoivat hoitaa tärkeät asiat suoraan ja epävirallisesti valvontakomission johtajan kanssa, jolla oli suora yhteys Kremliin. Toimintatapa koettiin suomalaisten piirissä paremmaksi vaihtoehdoksi kuin suhteiden hoidon jättäminen kommunisteille.

Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden perusasetelma sinetöitiin vuonna 1948 solmitulla sopimuksella ystävyydestä, yhteistyöstä ja avunannosta. Samoihin aikoihin alkanut kylmä sota piti puolestaan huolen siitä, että sopimuksen periaatteet vakiintuivat Moskovassa odotusarvoksi kaikessa maiden välisessä kanssakäymisessä. Yöpakkaset (1958) ja noottikriisi (1961) lisäsivät entisestään suomalaisten varovaisuutta tuoden suhteisiin uuden lisäelementin – ennalta estävyyden. Presidentti Urho Kekkosen johdolla Suomessa huolehdittiin mahdollisimman hyvin siitä, ettei Neuvostoliitolla olisi tarvetta minkäänlaisiin virallisiin huomautuksiin, sillä sellaisilla oli aina vaarana johtaa vaatimuksiin yya-sopimuksen mukaisten konsultaatioiden aloittamisesta.

1970-luvun lopulle tultaessa Suomen turvallisuuskoneistossa oli kuitenkin vielä yksi osa, jonka toiminnasta oli ulkopoliittisille tavoitteille potentiaalisesti suurempaa haittaa kuin hyötyä. Suojelupoliisi.

Osana Suomen Akatemian rahoittamaa Tulevaisuuden hahmottuminen -tutkimushanketta tarkastelen väitöskirjassani Suomen ulko- ja turvallisuuspoliittista asemaa ja kehitystä suojelupoliisin näkökulmasta aikana, jolloin uudenlainen, suurvaltablokkien ideologisesta kylmästä sodasta vapaa tulevaisuus vaihtui sekä mahdolliselta että hyvin epävarmalla. Analysoin, miten kylmä sota heijastui suojelupoliisin toimintaan käytännössä, ja mitä se kertoo kylmän sodan Suomesta ja suomettumisesta.

Suojelupoliisin keskeinen merkitys Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikassa kylmän sodan aikana johtui siitä, että samalla, kun KGB oli Supon harjoittaman vastavakoilun pääkohde, se oli myös se kanava, jonka kautta tuossa vaiheessa viestit maiden valtiojohtojen välillä kulkivat. Seppo Tiihisen aloittaessa suojelupoliisin päällikkönä toukokuussa 1978 oli itsestään selvää, että yksi hänen tärkeimmistä tehtävistään olisi varmistaa ulkopoliittikan huomioiminen viraston toiminnassa. Presidenttikeskeisessä järjestelmässä se tarkoitti muuttumista presidentin poliisiksi.

Toisin kuin tähän asti on totuttu ajattelemaan, ei tämä rooli kuitenkaan merkinnyt sitä, että sen enempää presidentti Kekkonen kuin Mauno Koivisto olisivat pyrkineet estämään Supon toimintaa. Itse asiassa päinvastoin: virastolta oli lupa odottaa aikaisempaa suurempaakin hyötyä. Kyse oli siitä, miten se tehtävänsä suoritti. Tämän presidentin toiveen Tiihinen myös toteutti. Ulkopoliittikan huomioiminen näkyi Supon toiminnassa idänsuhteiden osalta kolmella tavalla.

Ensinnäkin suojelupoliisin oli poliittisella tasolla mukauduttava siihen maan tapaan, että tärkeimmät asiat hoidettiin puoluelinjan eli KGB:n kautta. Sitä vastasi käytännössä Tiihinen henkilökohtaisesti. Tälle KGB-suhteelle asetettiin kuitenkin selkeät rajat, joita ei kertaakaan ylitetty – Suomen laki, Suomen solmimat kansainväliset sopimukset ja valtakunnallinen etu.

89

Toiseksi oli kiinnitettävä huomiota neuvostovastaiseen toimintaan. Ei kuitenkaan siksi, että toiminta olisi pyritty täydellisesti kitkemään, vaan sen arvioimiseksi, oliko siihen tarvetta puuttua joko Pariisin rauhansopimuksen vastaisena tai haitallisten ulkopoliittisten seurausten ennalta estämiseksi. Äärioi-keiston osalta toimintaa oli syytä seurata myös mahdollisten sisäisten turvallisuushkien torjumiseksi. Tällaisia tilanteita esiintyi kuitenkin harvoin, eikä toimintaa silloinkaan estetty Suomen lain vastaisesti, vaikka sellaistaakin vaadittiin. Toisaalta neuvostovastaista toimintaa koskevaa tietoa tarvittiin myös lukuisiin eduskuntakysymysten aiheuttamiin lausuntopyyntöihin vastaamiseksi.

Kolmanneksi oli kiinnitettävä huomiota siihen, miten vastavakoilua harjoitettiin, sillä perinteinen hovioikeusjuttuihin tähtäävä toimintatapa oli etenkin KGB:n harjoittamaan poliittiseen tiedusteluun kohdistettuna paitsi ulkopoliittisesti kestävä myös tehokas. 1980-luvun alussa tapahtunut päävalvontakohteen muutos Neuvostoliiton harjoittamaan tieteellis-tekniseen ja taloudelliseen tiedusteluun yhdessä valvontaosaston omien toimintatapojen kehittämisen kanssa loivat edellytykset aikaisempaa tehokkaammalle toiminnalle ja vastavakoilun ennätystuloksille. Tiihisen päällikkökaudella Suomesta karkotettiin 13 neuvostotiedustelun kaaderiupseeria, mikä oli enemmän kuin monessa Nato-maassa. Huomionarvoista on sekin, ettei presidentti kertaakaan hylännyt tehtyä karkotusesitystä.

Ulkopoliittikan huomioiminen ei siten estänyt Supon vastavakoilua eikä vähentänyt neuvostotiedusteluun kohdistettua valvontaa, mutta vaikutti kyllä kohteeseen, toimenpiteiden valintaan ja niiden ajoitukseen. Suomessa vastavakoilua ei haluttu valjastaa ulkopoliittiseksi aseeksi. Siksi myös karkotukset hoidettiin ilman julkisuutta. Tässä suhteessa Suomi ei ollut kansainvälisesti vertailtuna poikkeus. Jokainen maa teki vastaavat päätökset oman ulkopoliittikkansa periaatteiden mukaisesti.

Nämä kylmän sodan heijastumat olivat kuitenkin ulkopoliittikan huomioimisessa vain asian toinen puoli. Kuten Seppo Tiihinen vuonna 1983 Isoon-Britanniaan suuntautuneella vierailullaan totesi, oli puolueettomuus Suomelle keino, ei päämäärä. Päämäärä oli Suomen mahdollisimman tiivis länsi-integraatio,

mikä suojelupoliisin kohdalla tarkoitti virallisen yhteistyön määrällistä lisäämistä ja laadullista kehittämistä läntisten tiedustelu- ja turvallisuuspalveluiden ja turvallisuuspoliisien kanssa. Tähän yhteistyöhön kuuluivat tiedonvaihdon lisäksi neuvostotiedustelua vastaan Suomessa suunnatut yhteisoperaatiot.

Vuoteen 1990 tultaessa myös tämä tavoite oli toteutunut hyvin. Supon länsisuhteet toimivat paitsi apuna sen oman toiminnan kehittämisessä, myös tärkeänä kanavana, jonka kautta voitiin välittää viestiä, että Suomi seisoi kylmässä sodassa lännen eturintamassa. Täydellisesti ei Supo vielä kuitenkaan onnistunut rautaesiripun varjoa yltään karistamaan.

Minulla on ollut väitöskirjassani mahdollisuus kurkistaa yya-kulissin taakse. Sieltä nousee näkyviin suomettumisen ulkopoliittinen ulottuvuus, jossa oli kyse erittäin pragmaattisesta ulkopoliittikan hoidosta ja poliittisesta pelistä Suomen etujen ajamiseksi.

Pelin logiikka kulki seuraavasti: Silloin, kun neuvostoliittolaisten toiveet voitiin jättää huomioidatta vetoamalla Suomen lakiin tai Suomea velvoittaviin kansainvälisiin sopimuksiin, niin tehtiin. Kun niistä ei ollut apua, punnittiin asiaa suhteessa valtakunnalliseen etuun niin lyhyellä kuin pidemmällä tähtäimellä. Siinä harkinnassa painoi myös Suomen maine lännessä. Mikäli se ei ollut vaarassa, oli kaikki periaatteessa tapauskohtaisen kokonaisharkinnan perusteella mahdollista. Silloin oltiin tilanteessa, jossa Suomen ja Neuvostoliiton edut eivät olleet ristiriidassa keskenään ja neuvostoliittolaisten pyyntöihin suostuminen oli mahdollista.

Joskus valtakunnallinen etu edellytti myös kansallishengen taivuttamista, mikäli sillä ajateltiin saavutettavan poliittista liikkumatilaa tulevaisuudessa. Niin tehtiin esimerkiksi vuonna 1979, kun päätettiin niin sanotun varoitusjärjestelmän käyttöönotosta karkotusten vaihtoehtona – järjestelmä, jota käytettiin myös länsisaksalaisten ja ranskalaisten kohdalla.

Silloin harvoin, kun konkreettisiin toimenpiteisiin ryhdyttiin, suoritti suojelupoliisi ne aina itsenäisesti ilman KGB:n apua. Myös siitä huolehdittiin, ettei tehty yhtään enempää kuin oli välttämätöntä ja ettei suhde missään vaiheessa saanut virallisen yhteistyön luonnetta, sillä se oli KGB:n tavoite. KGB yritti Tiitisen kautta saada Supon kontrolliinsa ja yhteistyöhön Suomessa sen päävihollista, Yhdysvaltoja, vastaan.

Tätä logiikkaa noudatettiin sitä tunnollisemmin, mitä kireämpi oli kansainvälispoliittinen tilanne. Korrelaatio näkyy erityisen selvästi neuvostovastaisen toiminnan valvonnassa. Se oli tärkeää 1980-luvun alkupuolella, mutta ei enää Mihail Gorbatšovin kaudella. Samoin kukoisti 80-luvun alkupuolella yya-liturgia Seppo Tiitisen ja KGB-edustajien tapaamisissa. Siinä roolissa Tiitinen menestyi niin hyvin, että itse Viktor Vladimirov tuntuu vakuuttuneen Supon ja KGB:n suhteiden olleen paremmat kuin mistä hän oli uskaltanut aikaisemmin edes haaveilla. Näin siitä huolimatta, että ilmassa oli samaan aikaan toisenkinlaisia ennusmerkkejä.

Tilanne muuttui täysin vuonna 1985 alkaneen Gorbatšovin kauden ja uuden liennytyksen myötä. Supon yhteys KGB:n paikallistason edustajiin katkesi vuosiksi, minkä lisäksi suhde Vladimirovin seuraajaan, Felix Karaseviin kiristyi selvästi. Varoitusjärjestelmääkin alettiin käyttää KGB-residentin reaktioiden testaamiseen. Yhtenä konkreettisenä esimerkkinä suhteen kiristymisestä toimi Tiitisen vuonna 1987 Karaseville presidentti Koiviston ohjeiden mukaisesti tekemä yksipuolinen ilmoitus Suomen loikkaripolitii-kan muutoksesta.

Vaikka Suomi selviytyi tästä pelistä kokonaisuutena arvioiden kunnialla, ei se tarkoita, etteikö valittuun strategiaan olisi liittynyt riskejä. Niistä yksi oli suomettumisen muuttuminen valtiojohtoon harjoittaman politiikan välineestä itsetarkoitukseksi, minkä voikin katsoa alkaneen realisoitua suomettumisen sisäpoliittisella tasolla. Vaara piili luonnollisesti myös KGB:n laajassa suhdeverkostossa. Sitä kasvatti KGB:n Suomessa omaksuma toimintamalli vaikuttaja-agenttien kautta toimimisesta.

Suhdeverkoston laajuus ei kuitenkaan todista KGB:n kyvykkyydestä, sillä verkosto syntyi Suomen ja Neuvostoliiton ulkopoliittisten strategioiden vuorovaikutuksen tuloksena eikä sitä suomalaisten puolelta edes yritetty estää. Se ei myöskään todista KGB:n verkoston kautta keräämän tiedon merkityksestä tai vaikuttamistoiminnan menestyksestä. Sen arvioimiseksi ei suojelupoliisin arkistoaineisto valitettavasti tarjoa paljoakaan apua. Mutta se on selvää, ettei ”kotiryssäjärjestelmä” saanut murrettua sitä ”vastarokotetta”, mikä suomalaisilla oli kaikkea idästä tulevaa kohtaan. Suomi amerikkalaistui 1980-luvulla niin kovaa vauhtia, ettei neuvostovastaisuuteen lopulta kiinnitetty juurikaan huomiota edes eduskunnassa.

On aika purkaa myytti KGB:n kaikkivoipaisuudesta kylmän sodan Suomessa, sillä ainakaan 1980-luvun osalta ei neuvostotiedustelun toimintaa voi pitää erityisen menestyksellisenä. Kuten muuallakin maailmassa, teki se luultavasti myös täällä parhaan tuloksensa tieteellis-teknisen tietotaidon ja embargo-tavaroiden Neuvostoliittoon viennin alueella. Muilta osin neuvostotiedustelun onnistumisiksi jää käytännössä vain kaksi tieteellis-teknisen linjan väräystä, ja niistäkin toisen potentiaali jäi hyödyntämättä ennen Supon väliintuloa. Myös operaatio suojelupoliisin kontrolliin saamiseksi epäonnistui. Toisin kuin vielä vuonna 1968, noteerattiin suojelupoliisi vuonna 1989 KGB:n vuosikirjassa vihollisena. Tiitisen KGB-residentille kaudellaan tekemät yhteensä 33 ilmoitusta Neuvostoliiton harjoittamasta luvattomasta tiedustelutoiminnasta särkivät KGB:n illuusiot suomalaisista.

Ulkopoliittisella tasolla suومتtuminen näyttäytyy instituutiona, jonka kirjoittamattomiin sääntöihin perustuvat konventiot syntyivät tarpeesta puolustaa Suomen suvereniteettia. Neuvostoliiton romahdessa instituution merkitys mureni, Suomi hylkäsi puolueettomuuden ja liittyi Euroopan unioniin. Muutos on äkkinäinen vain, jos sitä arvioi suhteessa ylläpidettyyn yya-kulissiin. Sen takaisen todellisuuden näkökulmasta kehitys oli täysin looginen.

Tässä 1990-luvun murroksessa jatkuvuutta edusti sen 80-luvun lopulla omaksutun ulkopoliittisen linjan jatkaminen, että muiden länsimaiden tavoin myös Suomi halusi tukea Gorbatšovia tämän uudistuspyrkimyksissä. Vuonna 1992 kohteeksi vaihtui Venäjä ja sen demokratiakehityksen tukeminen.

Helmikuussa 2022 Suomen ulko- ja turvallisuuspoliittinen konteksti murtui jälleen, kun Venäjä aloitti hyökkäyssodan Ukrainassa. Se käynnisti Suomessa vilkkaan keskustelun Nato-jäsenyydestä, ja muiden muassa suojelupoliisin nykyinen päällikkö Antti Peltari on todennut julkisuudessa Venäjän toiminnan olevan suurin uhka myös Suomen kansalliselle turvallisuudelle. Erityisesti on lähitulevaisuudessa syytä varautua Venäjän laaja-alaiseen vaikuttamistoimintaan niin reaali- kuin kybermaailmassa. Nato-jäsenyyden toteutuessa lienee pidemmällä aikavälillä syytä varautua myös muun laittoman tiedustelutoiminnan määrälliseen ja laadulliseen muutokseen, etenkin Suomen Nato-jäsenyyden toteutuessa.

Väitöskirjassani olen kuvannut sitä, miten KGB ja GRU toteuttivat laitonta tiedustelua ja vaikuttamistoimintaa 1980-luvulla. Sen osalta on lopuksi syytä nostaa esille toimintaan liittynyt suurin riski, jota eivät aiheuttaneet neuvostoliittolaiset, vaan suomalaiset itse.

Jälkikäteen arvioituna suurimman riskin suومتumisessa muodosti nimittäin yya-kulissin ylläpitämisen edellyttämä salailu. Sen yksi seuraus oli vakoilun muuttuminen tabuksi, mikä tarjosi voimakkaan asean KGB:n harjoittamalle vaikuttamistoiminnalle. Samalla se esti käyttämästä ainoita toimivia vastatoimenpiteitä – tiedotusta ja valistusta. Vakoilua ja yleensäkin tiedustelua koskevan keskustelun puute johti KGB:n suhdeverkoston luonteen hämärtymiseen ja siten silmien ummistamiseen sen todellisilta vaaroilta. 1980-luvun puolivälin jälkeen tabu alkoi vähitellen murtua, ei vähiten siksi, että aihetta voitiin käsitellä poliittisesti vähemmän arkaluonteisen tieteellis-teknisen tiedustelun kautta.

Tästä näkökulmasta niin Suomen ulkopoliittisen johdon kuin suojelupoliisin päällikön ja monien muiden viimeaikaiset ulostulot tuntuvat enemmän kuin tervetulleilta. Kun ulkopolitiikan kulisseissa pelattava peli nyt jälleen lähtee uudelle kierrokselle, pelataan sitä Suomessa lännen, ei enää idän säännöillä. Se on suuri ero suhteessa menneeseen. Samoin kuin se, että tänä päivänä Suomi ei ole yksin. Mikäli Suomi

päättää hakea Nato-jäsenyyttä, ei asia jääne kiinni ainakaan puolustusvoimien yhteensopivuudesta tai Suomen kansainvälispoliittiseen asemaan liittyvistä epäluuloista.

Olipa Nato-päätös lopulta mikä tahansa, on selvää, että maantieteelle Suomi ei voi edelleenkaan mitään. Suhteet Venäjään on hoidettava jatkossakin. Suomettumisen paluu on kuitenkin hyvin epätodennäköistä.

VTM Mari Luukkonen poliittisen historian alaan kuuluva väitöskirja ”Rautaesiripun varjossa. Suo idän ja lännen jännitekentässä 1978–1990” tarkastettiin julkisesti Turun yliopiston yhteiskuntatieteellisessä tiedekunnassa perjantaina 29.4.2022. Vastaväittäjänä toimi dosentti Aleksi Mainio Helsingin yliopistosta ja kustoksena professori Louis Clerc Turun yliopistosta.

Väitöskirjan on julkaissut Otava. ISBN: 978-951-1-43339-2